

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ
(ԵՊՀ)
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՐԲԱԽՆԱՄ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱԴԻԲԵՋԱՆՈՒՄ

Հայաստանի նորստյակ հանրապետության առջև ծառացած բարդ խնդիրներից էր հանրապետության սահմաններից դուրս գտնվող հայ գաղթականության և որբ երեխաների ինամատարությունը:

Ցեղասպանության և համաշխարհային պատերազմի հետևանքով իրենց հայրենի ոջախները լքած արևմտահայ գաղթականության և որբ մնացած երեխաների քարավանները տարածվել էին մինչև Հյուսիսային Կովկաս, Վրաստան, Բաքու, Հյուսիսային Միջագետք, Իրան և այլ երկրներ:

Որոշ տվյալներով միայն որբ երեխաների թիվը 1920 թվականին կազմում էր շուրջ 200.000, որից Թուրքիայում՝ 70.000, Հայաստանում՝ 50.000, Արաբական երկրներում՝ 25.000, այլ երկրներում՝ 5.000: Շուրջ 50.000 երեխա դեռևս մնում էր թուրքական հարեմներում և անապատներում, և նրանց հայտնաբերել չհաջողվեց¹: Այդ երեխաների զգալի մասը մնացել էր թուրք-մահմեդական գերության մեջ՝ ենթակա ուծացման և ոչնչացման: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո, չնայած թուրքերի հարուցած բազմաթիվ արգելքներին², ամբողջ Թուրքիայի տարածքում զանազան կազմակերպությունների և անհատների կողմից ձեռնարկվեց դժվարին, բայց շատ կարևոր գործ՝ որբահավաքը: Որբահավաքի նպատակն էր հայտնաբերել և ազատել այն հայ երեխաներին, որոնք թուրքերի կողմից բաժանված էին օսմանյան որբանոցների և մասնավոր անձերի միջև և բռնի իսլամացվելով, մեծացել էին իբրև թուրքեր և մահմեդականներ³: Այս աշխատանքների կազմակերպմանը մասնակցեցին Ազգային խնամատարությունը⁴, Հայոց Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը (ՀԲԸՄ). Ամերկոմը՝ (Մերձավոր Արևելքի օգնության Ամերիկյան կոմիտեն), բազմաթիվ հայ և օտար գործիչներ⁵: Արևելահայ

բարեգործական կազմակերպությունները ևս գործուն մասնակցություն ունեցան ազգանվեր այս գործին: Այդ կազմակերպություններից աչքի ընկան հատկապես Մոսկվայի հայկական կոմիտեն (ՄԻԿ) և Կոմկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը (ԿԻԲԸ). անմասն չէր կարող մնալ նաև Հայաստանի Հանրապետությունը:

Միջազգետրի և հատկապես Բակուրայի հայ գաղթականներին ոգնելու և մահմադականների մոտ գտնվող գերիներին փրկագնելու համար Հայաստանի կառավարությունը 5.000.000 վարկ է բացում⁶:

Հայոց պետականության վերականգնումից հետո ակնկալվում էր, որ Հայաստանի հանրապետությունը տեղ կկանգնի աշխարհով մեկ սվտված հայ որբ մանուկներին և կապահովի նրանց ներգաղթող հայրենի երկիր:

Որբ երեխաների խնամքը հատկապես Թուրքիայում և Արաբական երկրներում հիմնականում իրականացնում էին Պոլսի Ազգային խնամատարությունը՝ 40.000, ՀԲԸՄ-ն՝ 15.000. Ամերկյանը՝ 60.000:

Դեռևս 1919թ. օգոստոսին Փարիզից հանրապետության խնամատարության նախարարությանն ուղղված նամակում Եզիպտոսի որբախնամ ընկերության նախագահ Ջապել Եսայանը, համառոտ նկարագրելով ընկերության գործունեությունը, իր ցանկությունն էր հայտնում կապ հաստատել Հայաստանի կառավարության հետ: Նախագահն այն կարծիքն ուներ, որ թեև հնարավոր չէ խնամատարության բոլոր գործերը կենտրոնացնել, սակայն անհրաժեշտ է գտնել բարոյական և նյութական կապ հաստատել այն կազմակերպությունների և հաստատությունների միջև, որոնք նույն նպատակն ունեն՝ հայ որբ երեխաների խնամատարությունը:

Այդ մարմինների աշխատանքները համակարգելու, ներգաղթի, որբերի խնամակալության և տարագիրների վերաբերյալ որոշումներ կայացնելու գերապատիվ իրավունքը, Ջ. Եսայանի կարծիքով, վերապահվում էր Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը: Ի պատասխան Ջ. Եսայանի նամակին, Հայաստանի վարչապետ Հ. Օհանջանյանը կարգադրում է խնամատարության նախարարությանը՝ «ամեն կերպ քաջսղերել և նույնիսկ դրամով օգնել այդ կազմակերպությանը⁷»:

Մեկ այլ որոշմամբ, Կիլիկիա ուղարկված պատվիրակ Արմեն Սասունուն հանձնարարվում է հոգ տանել Կիլիկիայում որբանոց բացելու մասին: 1919թ. հոկտեմբերին խնամատարության և

Աշխատանքի նախարարության քննությունն որոշման մեջ ուղղակիորեն նշվում է. «Պետք է աշխատենք ունենալ մի բան անել Կիլիկիայում. որպեսզի այնտեղի հայությունն իրեն կապված զգա Հայաստանի կառավարության հետ. թեկուզ դա լինի որբանոց»⁸:

Պարզ է, որ Հայաստանի իշխանությունները ցանկություն ունեին անմիջական կապ հաստատել դրսւշխալի գաղթականության և որբախնամ կազմակերպությունների հետ: Նրանք գիտակցում էին, որ Հայաստանը պետք է լինի աշխարհասփյուռ հայերի և որբ երեխաների վերջին հանգրվանը և ժամանակի ընթացքում հարկավոր կլինի կազմակերպել նրանց ներգաղթը: Սակայն հայտնի պատճառներով ցանկությունները դեռևս հեռու էին իրականություն դառնալուց: Որբ երեխաների առաջին հայրենադարձությունը սկսվեց միայն 1923թ.-ից, երբ Երուսաղեմի «Վասպուրական» որբանոցի շուրջ 250 սաներ տեղափոխվեցին Խորհրդային Հայաստան:

Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրությունն այնպիսին էր, որ իր գոյությունը շարունակելու և բազմաթիվ ներքին խնդիրներ լուծելու համար հանրապետությունն ինքը կարիք ուներ նյութական և բարոյական աջակցության: Հայտնի է, որ հայ տարսզիքների և որբերի պահպանության և խնամատարության գործում անգերազանցելի ավադ ունեցող ՀԲԸՄ-ն, որը շուրջ 15.000 որբ երեխաների խնամք էր իրականացնում Մերձավոր Արևելքի տարբեր երկրներում և Եգիպտոսում բացված բազմաթիվ որբանոցներում, Անդրանիկ զորավարի գլխավորությամբ «Ազգային փրկություն» անունով ծավալուն հանգանակություն է կազմակերպում և 532.000 դոլարից 150.000-ը վտխադրում Հայաստանի Հանրապետություն /մնացածը հատկացվում է Թուրքիայի և Կիլիկիայի վերապրած հայությանը⁹:

Նման պայմաններում ավելի իրատեսական էր Հայաստանի կառավարության օգնությունը գտնել Կովկասի հայ գաղթականությանը:

Հայ և օտար կազմակերպությունների և անհատ բարեգործների կողմից արդեն 1915-1918թթ. բազմաթիվ որբանոցներ էին բացվել Թիֆլիսի, Բաքվի, Երևանի, Երզրանի, Երվրանի, Մոսկովիում, Բաթումի մարզում: Սակայն 1918թ. թուրքական արշավանքը իր հետ բերեց ոչ միայն տասնյակ հազարավոր նոր գաղթականություն և որբ երեխաներ, այլև մեծացրեց նրանց տարածման աշխարհագրությունը: Շուրջ 650.000 հայ գաղթականներ և 50.000-ից ավելի որբ երեխաներ

գրվելով տարածվեցին մինչև Եկատերինոդար. Ռոստով և ավելի հեռու. իսկ մեկ այլ հատված էլ ապաստանեց Սալմաստում՝ չորս կողմից կտրված հայությունից և ենթարկված ամեն պատահականության:

1918թ. թուրքական արշավանքի հետևանքով Բաթումը, Արդահանը, Կարսը, Կուդզվանը, Ախալքալաքը, Ախալցխան, Ալեքսանդրապոլը, Թալինը և Սուրմալուն զավթվել էին թուրքական զորքերի կողմից. ինչը վտանգում էր այնտեղի հայ բնակչության դրությունը:

Անդրկովկասյան հանրապետության վղուգումից հետո անկախ հռչակված Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների տարածքում ևս հայտնվեցին հայկական տարածքներ. որտեղի հայ բնակչության ճակատագիրը նույնպես վտանգված էր: Վրաստան էր հայտարարված նաև Բորչալուն, Ղազախը, Լոռին և Փամբակը: Ադրբեջանի հանրապետության ստեղծումով վտանգվեց նաև Բաքվի հայության գոյությունը, իսկ Գանձակի, Ղարաբաղի, Շամախի, Նախիջևանի և Գողթնի հայությունը կտրվեց Հայաստանի Հանրապետությունից:

Իր գոյությունը վտանգած հայությունը փրկություն էր ակնկալում: Այս բոլոր խնդիրների լուծումը բաժին ընկավ Հայաստանի առաջին հանրապետությանը:

Կառավարական հատուկ որոշումներով իր ստեղծման առաջին ամիսներից հանրապետությունը իր սուղ միջոցներից որոշ գումարներ սկսեց հատկացնել այդ նպատակների համար¹⁰: 1918թ. հոկտեմբերի 26-ին 500.000 ռուբլու վարկ տրամադրվեց Բաքվի հայ աղետյալներին, նոյեմբերի 4-ին 5.000.000 ռուբլու վարկ հատկացվեց Վրաստանի հայոց ազգային խորհրդին, իսկ դեկտեմբերի 3-ին 300.000 ռ. վարկ բացվեց Իրանի հայ փախստականների օգնության համար:

Համադաճում, եկեղեցու՝ բակում 1918թ. կառավարության հատկացրած միջոցներով կազմակերպվում է որբանոց շուրջ 700 որբ երեխաների համար, որոնց թիվը մեկ շաբաթվա ընթացքում իջնում է 309-ի՝ մահացությունների հետևանքով: 1918թ. սեպտեմբերին 500 որբերի համար որբանոց է բացվում Շիվաբեն գյուղում¹¹:

Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո Վրաստանի հանրապետության տարածքում գտնվող հայ գաղթականության և որբ երեխաների խնամքն ընկավ Վրաստանի հայոց ազգային խորհրդի վրա: Սահմանային վեճերի հետևանքով մինչև 1919թ. մարտ ամիսը

Հայաստանի հանրապետությունը չուներ իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունը և չէր կարող պետական մակարդակով իրականացնել հայ գաղթականության. այդ թվում որք երեխաների խնամատարությունը: Միայն 1919թ. մարտին հաջողվեց կարգավորել հայ-վրացական հարաբերությունները:

1919թ. մարտի 8-ի հայտարարությամբ Վրաստանի կառավարությունը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը: Մարտի սկզբին բացվեց հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչություն՝ Մ. Թումանյանի պաշտոնակատարությամբ. որին հետո փոխարինեց Լ. Եվանգուլյանը:

Հյաստանից դուրս գտնվող գաղթականներին և որք երեխաներին օգնելու համար 1919թ. մարտի 27-ին Հայաստանի Հանրապետության Խնամատարության նախարարության ներկայացուցիչ նշանակվեց Դ. Դավիթխանյանը՝ նրան էր հանձնարարված նաև Հյուսիսային Կովկասում գտնվող հայ գաղթականների խնամատարական գործի ընդհանուր վերահսկողությունը¹²: Դեռևս 1919թ. մարտի 10-ի նիստում Հայաստանի նախարարների խորհուրդը ընդունել էր որոշում, ըստ որի՝ «Վրաստանում և Ադրբեջանում գտնված գաղթականների և որբերի խնամատարությունը պիտի հոգա Հայաստանի կառավարությունը՝ հանձնելու խնամատարության նախարարության»: Այդ նպատակով Երևան են հրավիրվում Վրացահայտց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ՝ Անուշավան Ստամբուլյանն ու Դավիթ Դավիթխանյանը, որոնք կառավարությանն են ներկայացնում հայ գաղթականների և որբերի խնամքի և նրանց Հայաստան տեղափոխելու համար անհրաժեշտ ծախսերի հաշիվները¹³:

Այսպես, միայն 1919թ. մարտից Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը հաջողվեց պետական մակարդակով իրականացնել Վրաստանի հանրապետության տարածքում հայտնված գաղթականության, այդ թվում որք երեխաների խնամատարությունը: 1919թ. ապրիլի 25-ի Դավիթխանյանի ՀՀ Խնամատարության նախարարությանն ուղղված զեկույցում Վրաստանի որբանոցներում հայ երեխաների թիվը կազմում էր ընդամենը 2525 երեխա¹⁴:

Հայաստանը հազիվ էր կարողանում հոգ տանել իր տարածքում գտնվող հայ գաղթականների և որբանոցների կարիքները, իսկ նրա սահմաններից դուրս այդ աշխատանքները կրկնակի անգամ դժվար էին:

Գաղթականներին և որք երեխաներին պահելու համար կառավարությունը հսկայական ծախսեր էր կատարում և կանգնած էր տնտեսական կրախի առջև:

Երկիրը ֆինանսական ճգնաժամից լուրս բերելու համար կառավարությունը ստիպված էր միջոցներ ձեռք առնել և առաջին հերթին՝ կրճատել հանրապետությունից դուրս կատարվող ծախսերը: Ի կենսագոյծումն այդ որոշման. հրահանգվեց Վրաստանի գաղթականությանը և որբախնամ մարմիններին. տեղափոխվել Հայաստան¹⁵:

Շատ ավելի դժվար էր Ադրբեջանի հանրապետությունում գտնվող որբ երեխաների խնամատարությունը: Չունենալով իր պաշտոնական ներկայացուցիչը Ադրբեջանում, Հայաստանի կառավարությունը իր բոլոր հարցերը լուծում էր Վրաստանի իր ներկայացուցչի միջոցով, իսկ հայ-վրացական կոնֆլիկտից հետո զրկվեց նաև այդ հնարավորությունից:

1919թ. մարտի կեսերից Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների միջև ստեղծվում են դիվանագիտական հարաբերություններ: Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ է նշանակվում Տ. Բեզգալյանը¹⁶:

1919թ. Ադրբեջանում հայ որբ երեխաները, որոնց թիվը հասնում էր 1892-ի, տեղակայված էին Բաքվում՝ 900 որբ, Վարդաշեն գյուղում՝ 200, Ջադեթում՝ 100, Նիժ գյուղում՝ 150, Նուխի քաղաքում՝ 400, Գանձակում՝ 142 երեխա:

Բոլոր որբ երեխաների խնամքի համար նախատեսված գումարների մի մասը մինչև մայիս հատկացրել էր Հայաստանի կառավարությունը, մյուս մասը՝ ծախսվել է տեղական միջոցներից /տուրքերից, հանգանակություններից և այլն/¹⁷:

Մայիսից այստեղի որբ երեխաների խնամքն իր վրա է վերցնում Սերժավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեն և արդեն 1919թ. նոյեմբերին, Հայաստանի Խնամատարության նախարարության միջոցներով պահվող որբանոցներում երեխաների թիվը կազմում էր ընդամենը՝ 870 ¹⁸:

1920թ. ապրիլի 1-ից Բաքվի այս որբանոցները ևս անցնում են Ամերկոմի հովանավորության տակ: Պետք է նշել, սակայն, որ Ամերկոմի

հովանավորությունը Ադրբեջանի որդեկանների նկատմամբ սահմանափակվում էր միայն դրամական օժանդակությամբ, որը տրամադրվում էր տեղական մարմիններին. կամ ուրբախնամ գործն իրականացնող պատասխանատուներին:

1920թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը խորհրդայնացավ: Այս ժամանակի հայկական որբանոցների մասին տեղեկություններ չկան: Հնարավոր է, որ նրանց մի մասը իր հայրենակիցների հետ զաղթել է Հայաստան, մյուսները մնացել են տեղում և ցրվել զանազան վայրերում:

1920թ. հունիսից վավերաթղթերում տեղեկություններ չկան մահ-Գանձակի որբանոցների մասին: Ենթադրվում է, որ դրանք նույնպես ցրվել են:

MARIAM KIRAKOSYAN

(YSU)

THE CARE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA FOR ORPHANS IN GEORGIA AND AZERBAIJAN

One of the numerous problems in Republic of Armenia was the problem of guardianship over the orphans staying outside its border in Georgia and Azerbaijan.

In such situation it had become possible to guard the orphans in Georgia and Azerbaijan.

But hostile relations between Armenia and those republics made this process difficult.

The only way of solving this problem was to return the children back to their country – to Armenia. And it was done.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հուշամատենան Մեծ եղեռնի (1915-1965), Բեյրութ, 1965, էջ 952:
2. Երզնկայից հայ բժիշկ Պողոսյանը Արևմտահայ խորհրդին նամակով տեղեկացնում է, որ բուրքերը դադարեցրել են հայ մանուկների համձնումը և նույնիսկ արգելքներ են ստեղծում այդ գործով զբաղվող Սոսկվայի հայկական կոմիտեի համար: (Հայրենիք, 1918թ փետրվարի 28):
3. Այդպիսի որբանոցներ էին քաջվել Էնկյուրիում, Կեսարիայում, Դամասկոսում, Անթուրայում, Բեյրութում և այլուր: Հայ երեխաների բուրքացման ծրագիրը մեծ խանդավառությամբ էր ընդունվել և իրականացվում բուրք մտավորականության կողմից (Խալիտե Էտիպ, Նիկեար Հանըմ և ուրիշներ) և նպատակ ուներ՝ 1.

«Թուրքերուն ունեցած մարդկային կորուստը լեցնելու եւ թուրք ցեղին բերելու այնքան բարձր հատկութիւններով օժտուած ցեղի մը, հայ ցեղին պատվաստը»։ Անտոնյան Ա., Մեծ ռճիրը, Եր., 1990, էջ 179։

4. 1918թ. Պոլսի Ձաւեն պատրիարքը վերադառնալով տարագրությունից. Պոլսում հիմնում է «Ազգային խնամատարություն» կազմակերպությունը՝ վերապրող հայության եղբայրը հոգալու նպատակով։ Խնամատարության կենտրոնական վարչությունը ստեղծելով իր մասնաճյուղերը գավառներում՝ այստեղի շուրջ 70.000 որբ երեխաների և 800.000 տարագիրների կարիքները հոգալու նպատակ ունեն։ Ազատյան Լ., Հայ որբերը Մեծ եղեռնի, գիրք առաջին, Լոս Անջելես, 2002, էջ 25։
5. Հայ Կարմիր խաչ և Անգլիական Գաղթականական հիմնադրամը շուրջ 300.000 անգլիական ստերլինգ գումար է ուղարկում Թիֆլիսի «Մշակ» բերքի խմբագիր Հ. Առաքելյանին, իբրև փրկագին՝ հայ որբ երեխաներին գերությունից ազատելու նպատակով։
6. ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 79, բ. 2-3։
7. ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 704, բ. 95-102։
8. Նույն տեղում, բ. 110։
9. Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտի արխիվ, ֆոնդ Ազատյան Լ., ծրար 20։
10. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հարապետություն, Եր., 1993, էջ 202։
11. «Աշխատավոր», 16 մարտի, 1919թ.։
12. ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 139, բ. 144։
13. ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 704, բ. 1։
14. ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 528, բ. 89-91։
15. «Հառաջ», 29 դեկտեմբերի, 1919թ.։
16. Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 266։
17. "Вперед", 1919թ., մարտի 26։
18. ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 750, բ. 126-129։